

Петро БОНДАРЧУК

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), peterukr.kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.)

DOI: 10.15407/uhj2021.01.057

УДК: 217,94(477)«1940/1980»

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати релігійне життя римо-католиків УРСР упродовж періоду від середини 1940-х до середини 1980-х рр. Основним об'єктом дослідження виступають пересічні віруючі, прояви їхньої релігійності. **Методологія.** Із-поміж методологічних підходів (як напрямів дослідження) використано конкретно-історичний та культурно-антропологічний. Для реалізації наукових завдань застосовувалися такі методи: аналізу та синтезу, історико-генетичний, історико-проблемний, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Наукова новизна.** Висвітлюються маловідомі аспекти з історії релігійного життя римо-католиків у радянській Україні, зміни в мережі їхніх громад і кількісному складі вірян та кліру, що були спричинені переважно радянською антирелігійною політикою. Простежено прояви релігійності римо-католиків, їх обрядової активності, зокрема відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу. **Висновки.** Релігійна політика радянської влади щодо римо-католиків у повоєнний період була неоднозначною. Хоча римо-католицькій церкві було дозволено легально існувати, проте вона сприймалася як така, що керувалася центром, ворожим СРСР. Тому робилися значні зусилля, щоб ослабити її структури. В останній третині 1950-х рр. розпочався активний наступ на різні деномінації з боку держави. Об'єктом тиску стали й римо-католики. У середині 1960-х рр. влада відмовилася від прямих порушень конституційних норм у релігійній сфері. Боротьба з релігією набувала прихованого характеру. Акцент робився на антирелігійній пропаганді та поширенні атеїстичного світогляду. Упродовж усього досліджуваного періоду римо-католики демонстрували відносно високі показники релігійності, релігійної свідомості та поведінки. У них була вища частка учасників богослужінь, ніж у православних. Деякі громади, навіть після зняття з реєстрації, продовжували свою діяльність нелегально. Однак загальна кількість римо-католиків, особливо глибоковіруючих, постійно зменшувалася. Суттєво знизилася кількість осіб, що регулярно відвідували храми, брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися, виконували обряди життєвого циклу тощо. Загалом можна констатувати, що релігійна поведінка римо-католиків зазнала вагомого впливу з боку секуляризаційних процесів.

Ключові слова: римо-католицька церква, римо-католики, віруючі, радянська влада, релігійна політика, релігійна поведінка, обрядова активність.

Із-поміж важливих тематичних полів історії України є соціорелігійна історія. Основним об'єктом вивчення її є не діяльність церковних структур, а пересічні віряни. Соціорелігійні студії включають аналіз впливу державної політики на релігійне життя віруючих, розгляд мережі релігійних організацій, кількісного та

соціально-демографічного складу духовенства й вірян, висвітлення особливостей їхнього повсякденного життя, проявів їхньої релігійної свідомості та поведінки. Рефлексія над цими питаннями має важливе значення для розвитку соціальної історії, історії церкви та релігії загалом. У цій статті зроблено спробу проаналізувати ці проблеми на прикладі римо-католиків радянської України, історія діяльності яких до цих пір залишається малодослідженою.

Соціорелігійні дослідження з історії римо-католиків в УРСР в українській історіографії з'являються доволі рідко, а якщо вести мову про досліджуваний період, то вони радше виняток. Проте є низка монографій, в яких порушуються загальні проблеми діяльності римо-католицьких структур¹. Існують також брошури та статті, де об'єктом вивчення виступає церква². Досліджуваній проблемі присвячено тематичний збірник документів³. Певну увагу проблемі релігійного життя римо-католиків України приділили зарубіжні дослідники, зокрема польські⁴.

На початок досліджуваного періоду католицька церква в УРСР складалася з римо-та греко-католиків. Проте після Львівського собору 1946 р. останніх було приєднано до російського православ'я (крім тих вірян, що продовжували свою релігійну діяльність підпільно), а римо-католикам дозволили існувати у СРСР легально. Проте ставлення радянського режиму до римо-католицької церкви (РКЦ) було значно суворішим, ніж до російської православної (РПЦ). Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому Кремль сприймав РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості «широких мас». С.Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків»⁵. Це було однією з основних причин, чому влада здійснювала політику, спрямовану на ослаблення цієї конфесії.

Після переселення в повоєнний період поляків із Західної України в Польщу значна частина римо-католицьких парафій виявилася ліквідованою. Крім того, радянська влада намагалася позбавити реєстрації громади там, де римо-католики проживали компактними групами. Тому деякий час більшість громад були незареєстрованими. Так, на кінець 1945 р., згідно з даними Ради у справах релігійних культів (РСРК), в УРСР діяли 114 зареєстрованих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 11 ксьондзами (на 1 січня 1945 р., відповідно, 95 і 18)⁶. У наступні роки кількість зареєстрованих громад значно збільшилася. Уже на початок 1946 р. лише в Кам'янець-Подільській обл. було зареєстровано 31 католицьку громаду, які об'єднували 32 886 парафіян⁷. На 1 січня 1950 р. на обліку перебували вже 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів, тобто за п'ятиріччя їх кількість значно збільшилася. По областях УРСР громади і священники розподілялися наступним чином⁸:

¹ Байдич В. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.). – Хмельницький, 2014. – 423 с.; Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.; Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 382 с.; Його ж. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.): історико-релігієзнавче дослідження. – К., 2009. – 268 с.; Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 рр. – К., 2008. – 510 с.

² Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст.: історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия, 2001. – 67 с.

³ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохочі. – К., 2001. – 298 с.

⁴ Szumański J. Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964. – Lublin: Norbertinum, 2003. – 491 s.

⁵ Горбач С.І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.71.

⁶ Войналович В.А. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – Вип.8. – Ч.2. – К., 2004. – С.181.

⁷ Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст. ... – С.39.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.74.

Область	Парафій	Священиків
Закарпатська	62	28
Кам'янець-Подільська	29	2
Житомирська	28	1
Вінницька	27	1
Чернівецька	15	2
Дрогобицька	14	15
Тернопільська	8	6
Львівська	11	6
Ровенська	6	1
Станіславська	4	1
Волинська	2	2
Київська	1	Немає
Одеська	1	1
Харківська	1	Немає
Дніпропетровська	1	Немає

Як бачимо, найбільша частка католицьких громад була у Закарпатській, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Вінницькій, Чернівецькій, Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській обл. РСРК оцінювала приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб⁹. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А число віруючих, які вважали себе римо-католиками, було значно більшим.

Ця статистика також показує, що кількість парафій суттєво перевищувала чисельність римо-католицьких священиків. У низці регіонів вони лише могли відвідувати віруючих раз у три – чотири місяці. Тому віряни просили державні органи дозволити їм збиратися для молитви без священиків. В інформаційному звіті уповноваженого у справах релігійних культів в УРСР за IV квартал 1946 р. зазначалося, що таке прохання варто задовольнити, оскільки немає підґрунтя для відмови, і це дещо привчить римо-католиків обходитися без духівництва, таким чином «розхитавши одну з головних позицій папізму»¹⁰. Відсутність священиків означала й поступовий занепад із часом багатьох громад.

У другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр. частину діючих костелів було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр. закриття культових споруд тепер мотивувалося різними технічними причинами – аварійним станом будівлі, неспроможністю громади її відремонтувати тощо¹¹. Ось як описували закриття костелу римо-католики із с. Красне Тиврівського р-ну Вінницької обл. у своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови радянського уряду Г.Маленкова: «Користуючись Сталінською Конституцією УРСР, наші парафіяни почали ремонтувати костьол [...] Однак 2 березня 1946 р. [...] закрили костьол; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах [...] Нам замість костьолу відвели для молитви дві кімнати з коридором у будинку священика»¹².

⁹ Там само. – Спр.4038. – Арк.125.

¹⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.43.

¹¹ *Сторочий В.М., Нестеренко В.А.* Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. XX ст. ... – С.40.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.174. – Арк.10.

Серед планів радянської влади щодо ослаблення впливу РКЦ було і створення в республіці автокефальної римо-католицької церкви, незалежної від Ватикану. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви у площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви [...] (з метою відриву її від Ватикану)»¹³. Утім пізніше від цієї ідеї відмовилися.

Попри перепони щодо функціонування РКЦ пересічні віряни виявляли неабияку релігійну активність. Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костелів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П.Вільхового. Приміром, у с. Жданове Шаргородського р-ну Вінницької обл. на богослужіннях у найбільші свята 1952 р. були присутні 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 прихожан), у м. Бар – 4 тис. (близько 2560), с. Копіївка Тульчинського р-ну – 3 тис. (до 700), с. Красне Тиврівського р-ну – 3 тис. (майже 1300 прихожан)¹⁴. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що у відправах брали участь і жителі сусідніх сіл.

У костелі в Ужгороді наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. на ранкових недільних службах були присутні 50–100 осіб, на денних – до 400, вечірніх – 100–150¹⁵. У кафедральному костелі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а вдень 25 грудня – до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що це був робочий день¹⁶. Ураховуючи відносно невелику кількість римо-католиків, це доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно, і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костелів залишалася на рівні попередніх років. Отже в 1940-х рр. ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно меншою, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костелі окремих населених пунктів, то число тих, хто сповідався 1952 р., було в 10–15 разів меншим, ніж присутніх на богослужінні¹⁷. Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. В окремих костелах сповідалися до 80–90% учасників богослужінь.

Активними римо-католики були й щодо виконання обрядів життєвого циклу. Про це свідчать показники по кафедральному костелу у Львові. У 1950 р. тут було охрещено 134 особи, 1951-го – 145, 1952-го – 126, 1953-го – 125. Кількість вінчань у ці роки становила, відповідно, 47, 51, 63, 61¹⁸, тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо врахувати, що більшість римо-католиків польського походження були переселені по війні до Польщі, залишилося вкрай небагато. Можна також стверджувати, що ситуація з виконанням обрядів у ці роки у середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 р. у кафедральному костелі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

У середовищі римо-католиків виконувалися й інші обряди, зокрема пов'язані з аграрною сферою. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР

¹³ Войналович В.А. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті рр. XX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.7. – К., 1999. – С.153.

¹⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.92–93.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.8.

¹⁶ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.93–94.

¹⁷ Там само. – С.92–93.

¹⁸ Там само. – С.93.

П.Вільховий повідомляв про здійснення одного з них у населеному пункті Дрогобицької обл. на початку 1950-х рр.:

«У неділю ксьондз Сумряк разом із віруючими молився про “послання дощу”, влаштувавши з цієї метою хресну ходу в огорожі костьолу. З правого боку костьолу біля вівтаря стояла група дівчат 12–15 осіб віком від 10 до 15 років, одягнених у різні сукні і перев’язаних через плече широкою біло-блакитного кольору стрічкою, з лівого боку костьолу приблизно такого ж віку хлопчики – 10–12 осіб. Хресну ходу супроводжували діти віком 7–8 років, вдягнені в білі сукні, з розпущеним волоссям і з маленькими кошками в руках, які кидали під ноги ксьондза пелюстки червоних троянд і т. д.»¹⁹.

Проте для досліджуваного періоду характерне поступове припинення релігійної діяльності, пов’язаної із релігійним календарем і природними умовами (колективні молитви із проханням послати дощ абощо). Тут вплив мали два різних фактори. У працях радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов’язаних із трудовою діяльністю (боротьба з посухою, початок певної трудової практики, зокрема виведення худоби на пасовище тощо)²⁰. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми маємо водночас переписувати всі кодекси нашого життя»²¹, – уважав Е.Тоффлер. Секуляризація цієї сфери поступово відбувалася в усьому світі, і СРСР не був винятком. Другим фактором, який не згадували радянські автори, було те, що проти виконання подібних обрядів виступала влада, забороняючи їх здійснення. І саме останній фактор найбільше вплинув на поступове витіснення цих обрядів з релігійного життя віруючих «країни Рад».

Велику увагу римо-католики приділяли апостолату мирян. Вони брали участь у реколекціях – слухали цикл бесід (лекцій), в яких пояснювався сенс тієї чи тієї релігійної події, свята. Римо-католики значно більше від православних брали участь у діяльності неформальних релігійних груп, що вели місіонерську роботу серед населення.

Про нелегальні об’єднання мирян-католиків («католицька дія») при львівському кафедральному соборі, зокрема, повідомляв 1948 р. уповноважений РСРК в УРСР П.Вільховий. Це об’єднання проводило широку релігійну роботу серед молоді й дітей, надавало допомогу нужденним²². Віруючі католики брали участь в організації міністрантів (від лат. «міністерум» – «служба»), які залучали юнаків та підлітків до богослужіння з попереднім навчанням. Такої ж мети прагнуло досягти й білянство. Із сімей віруючих ксьондз обирав дівчат, які під час великих свят символічно зображали Діву Марію. Для них при костелах могли організовувати маріологічні курси (маріологія – вчення про Діву Марію, одна з галузей теології). При деяких костелах жінки похилого віку входили до неформальних груп девоткерій, які виступали в ролі наставниць білянок. До неформальних груп також відносилися ружанці. Створення їхніх гуртків було спрямоване на пропагування серед вірян старанного релігійного способу життя²³. У звіті за другий квартал 1949 р. П.Вільховий дав характеристику релігійної організації ружанців, що діяла в с. Бісковичі Самбірського р-ну Дрогобицької обл. Ружанці вели

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.783. – Арк.21.

²⁰ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – Москва, 1966. – С.18.

²¹ Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – Москва, 2004. – С.396.

²² Сергийчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.59.

²³ Бондаренко В.Д. Религиозная община в современном обществе. – К., 1988. – С.44.

активну релігійну діяльність, зокрема допомагали священику в його культовій практиці²⁴. Були також організації терціаріїв.

Проте традиційне для католицизму існування гуртків та груп віруючих турбувало владу. Ці об'єднання зумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, слугували важливою підпорою духівництву (оформлення костелу, підготовка дітей до першого причастя та помічників ксьондза, які допомагали йому під час богослужінь тощо). Вони були перешкодою для боротьби з релігією і насадження радянської ідеології. Тому релігійне законодавство не передбачало їх існування.

У листі П.Вільхового від 16 березня 1949 р. до вповноважених в областях республіки було поставлено завдання вживати заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, знімати з реєстрації священиків і виконавчі церковні органи, розпускати релігійні громади за порушення радянського законодавства²⁵. Так, осередку ружанців у с. Слобідка-Красилівська (Хмельницька обл.) було категорично заборонено збиратися для групових молитов. Релігійні обряди дозволялося здійснювати лише в костелі чи каплиці²⁶. Такі заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Унаслідок цього функціонуванню різних (поширених серед римо-католиків) релігійних товариств, що служили вагомою опорою церкви, було завдано великої шкоди.

Попри значний тиск на структури РКЦ повоєнний період не став фатальним для римо-католиків (хоча без втрат і не обійшлося). Прихід до влади М.Хрущова деякий час давав надії на ліберальніше ставлення влади. Проте вже кінець 1950 – початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою. 4 жовтня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про вади науково-атеїстичної пропаганди”». У ній наголошувалося на тому, що релігія є «одним із найбільших пережитків класових формацій», і «звільнення від її впливу» – «найвідповідальніше завдання партійної ідеологічної роботи». Цей документ критикував діяльність органів державної влади, що контролювали церкву, приписуючи їм навіть «потурання» духівництву²⁷. На активізацію антирелігійної кампанії була спрямована також постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом законодавства про культу»²⁸ та відповідний акт ЦК КПУ від 19 березня 1960 р. Загалом у цей період було ухвалено чимало антирелігійних рішень.

Не обійшов увагою релігійну сферу XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 р. В ухваленій партійній програмі вказувалося, що партія за мету ставить «виховання населення в дусі наукового комунізму». А боротьба із «забобонами та передсудами» була складовою роботи «з комуністичного виховання»²⁹. М.Хрущов уважав, що висока релігійність населення СРСР нібито не має соціальних коренів, а зберігається суто завдяки незадовільній антирелігійній пропаганді, «пасивній позиції» партії у цьому питанні та з огляду на значні свободи, що їх мають різні конфесії³⁰. Унаслідок проведення вираженої антирелігійної політики у цей період різко зменшилася кількість діючих костелів, що вплинуло на відвідування храмів вірянами й виконання ними обрядів.

²⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.64.

²⁵ Войналович В.А. Римо-католицькі громади України у вимірах... – С.157–158.

²⁶ Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст. ... – С.42.

²⁷ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С.275.

²⁸ Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Изд. 3-е. – Москва, 2005. – С.371.

²⁹ КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (36 док. і мат.). – К., 1962. – С.136–137.

³⁰ Історія релігії в Україні / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; за ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С.537.

Звернімо увагу на статистичні дані. На 1 січня 1957 р. в УРСР діяли 170 зареєстрованих римо-католицьких громад³¹ із 80 священнослужителями³². Така ж кількість громад залишалася на 1 січня 1958 р.³³, однак ксьондзів було вже 72³⁴. Якщо порівняти зі статистикою 1950 р., то кількість зареєстрованих громад зменшилася на декілька десятків. Упродовж хрущовської боротьби з релігією мережа РКЦ зазнала подальших змін. Уже на 1 січня 1962 р., за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалася лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян³⁵, які регулярно відвідували костели, систематично виконували релігійні обряди. Існували також незареєстровані групи римо-католиків. У 1960 р. тільки в Тернопільській обл. їх було 6³⁶.

Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костелах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно, кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовництва, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К.Полонника про діяльність РКЦ у 1960 р. наводилася кількість римо-католиків – 100 тис. осіб³⁷. Але й ця цифра неповна, адже в республіці на той час проживали до 360 тис. поляків, релігійність яких загалом була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту. Радянські функціонери під «віруючими» розуміли лише тих, хто регулярно відвідував церкву. Менша цифра також дозволяла їм успішніше рапортувати про «боротьбу з релігією».

У підтримуванні релігійності римо-католиків набагато більша, ніж у інших конфесіях, заслуга належала священникам. Представники радянських органів неодноразово вказували на високий освітній рівень римо-католицького духовництва, його дисциплінованість, обачність у поведінці³⁸. Так, уповноважений РСРК при РМ УРСР К.Полонник у своїй доповіді, присвяченій діяльності РКЦ, підготовленій на Всесоюзну нараду з питань діяльності католицької церкви, яка мала відбутися у січні 1963 р., писав, що жоден культ не має таких «відмінно вишколених», відданих служителів³⁹ та всебічно підготовлених священників, як католицька церква⁴⁰. В одному з документів за його підписом від 29 листопада 1962 р. йшлося:

«Дисципліна в рядах католицького духовенства – зразкова. І дотримується вона суворо всіма ксьондзами. [...] Все, що не роблять ксьондзи, вони роблять дуже тонко, для сторонніх непомітно. Вони, наприклад, ніколи не ставлять свій підпис під тією чи іншою заявою віруючих, “двадцятки”, виконавчого органу громади, що звертаються в державні органи. Ніколи публічно не солідаризуються зі своїми віруючими. При будь-якій нагоді намагаються підкреслити свою залежність від громади. Насправді ксьондзи задають тон в кожній релігійній громаді, направляючи її діяльність. Причому ксьондзи польської гілки католицької церкви на Україні роблять це тонше, розумніше, ніж ксьондзи угорської гілки»⁴¹.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.219. – Арк.1.

³² Там само. – Арк.1 зв.

³³ Там само. – Спр.226. – Арк.8.

³⁴ Там само. – Арк.8а.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.17.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.323. – Арк.14.

³⁷ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.164.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.239, 246; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.22; *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.187–189.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.239.

⁴⁰ Там само. – Арк.246.

⁴¹ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.187–189.

Римо-католицьке духовництво, пристосовуючись до жорсткого обмеження релігійного життя, не без указівок із Ватикану відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, пасок), а за відсутності священнослужителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священники могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення, вінчання⁴². Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в УРСР. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх в очах пастви.

Важливою віхою для католицизму став II Ватиканський собор (1962–1965 рр.), який виявився поворотним моментом у житті цієї конфесії. На зібранні було визначено основні шляхи «вживлення» католицизму у світ із метою включення церкви у вирішення актуальних проблем. Програма оновлення («аджорнаменто») стала магістральною в розв'язанні як внутрі- та міжцерковних проблем, так і питань позацерковної діяльності. Собор здійснив низку кроків для перебудови внутрішньої структури церкви. Позаяк колишня надмірна централізація не виправдала себе, то для гнучкішого керівництва було створено національні конференції єпископів або єпископату. Вони ставали проміжною інстанцією між віруючими та Ватиканом⁴³. Роль єпископів у керівництві церквою посилювалася.

II Ватиканський собор ухвалив 16 документів із різних богословських, внутрі- й міжцерковних, а також соціальних питань: конституції про літургію, про церкву, про одкровення, про церкву у сучасному світі; декрети про засоби соціального спілкування, про екуменізм, про східні католицькі церкви, про пастирський обов'язок єпископів, про пристосування й оновлення чернечого життя, про семінарії, про апостолат мирян, про місіонерську діяльність церкви, про служіння та життя священників; декларації про взаємовідносини церкви з нехристиянськими релігіями, про християнську освіту, про релігійну свободу⁴⁴. Було також проголошено необхідність діалогу між віруючими й невіруючими.

Діячі РКЦ у період проведення собору виступали за спрощення релігійного культу і пристосування літургійних обрядів до конкретних умов. Ухвалена конституція про літургію вказувала, що латинське богослужіння має враховувати місцеві умови. Рекомендувалося використовувати національні мови й музику для здійснення окремих обрядових дій⁴⁵. Такі кроки, безумовно, віталися представниками багатьох національних культур.

Значну увагу II Ватиканський собор приділив розвитку екуменізму. На католицькому форумі були присутні представники-спостерігачі від низки християнських некатолицьких релігійних організацій, зокрема російської і грузинської православних, вірмено-григоріанської (Вірменської апостольської) церков⁴⁶ та ін.

Відбулися зміни й у релігійній ідеології. Досі головну роль у католицькій теології відігравав томізм. Перед собором і у ході його більшість богословів виступили з вимогою відмови від монопольного становища томізму на користь концепції плюралізму. Остання відкривала шлях для привнесення в католицьку теологію ідей із таких філософських учень, як феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм, позитивізм та ін. Підтримку плюралістичним течіям надавав папа Павло VI. Проте право регулювати

⁴² Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – С.635–636.

⁴³ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – Москва, 1989. – С.9.

⁴⁴ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – Москва, 1967. – С.76; *Его же*. Католицизм. – 2-е изд. – Москва, 1974. – С.63.

⁴⁵ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – С.83; *Его же*. Католицизм. – С.67.

⁴⁶ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – С.116.

розвиток процесу післясоборної теології керівництво церкви залишило за собою. У період понтифікату Івана Павла II було здійснено спробу повернення до монополітизму. Перевага надавалася томізму, тоді як інші теологічні течії виступали в ролі другорядних⁴⁷. Як бачимо, РКЦ у цей період пройшла через серйозні реформи, що вплинули й на її структури в УРСР.

У середині 1950-х рр. релігійна активність римо-католиків залишалася такою високою, як у повоєнний період. Приміром, у діючій каплиці с. Гречани (Хмельницька обл.) на богослужіннях у звичайні дні були присутні від 150 до 250, а на Пасху (18 квітня 1954 р.) зібралися до 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів⁴⁸. У костелі Житомира на Великдень того ж року були присутні 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь⁴⁹. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалися 2,8 тис. осіб, а на богослужінні в костелі були присутні до 3 тис. У костелі с. Жданове Шаргородського р-ну Вінницької обл. на це свято (1954 р.) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% молоді, а на другий день – 2 тис. Священик висповідав 3,5 тис. віруючих⁵⁰. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костелах сповідалися перед святом.

Масове закриття культових споруд у кінці 1950 – першій половині 1960-х рр. призвело до того, що в багатьох місцевостях віряни втратили змогу відвідувати богослужіння. Частина з них добиралася до тих храмів, що знаходилися віддалено від їхнього місця проживання. Тому наявні костели, попри істотне зменшення віруючих, були на свята переповнені. Приміром, на початку 1960-х рр. у недільні дні кафедральний костел Львова відвідували до 1,2 тис. осіб, у м. Полонне Хмельницької обл. – 1 тис., у с. Гречани тієї ж області – 1,1 тис., у Житомирі – 800, в Ужгороді та Мукачеві на Закарпатті – 550 і 500, в Одесі – 500. У великі релігійні свята кількість віруючих зростала. Так, у костелі Житомира бувало 3 тис. й більше осіб, у костелі с. Гречани – до 3,5 тис., у м. Полонне – 2 тис., у Львові – 1,7 тис., в Ужгороді – 1,2 тис., в Одесі – 1 тис., у Мукачеві – 900⁵¹. Костели на Тернопільщині у звичайні недільні дні 1960 р. відвідували 500–550 осіб, у престольні свята – близько 2 тис. Таке зростання відбувалося також за рахунок приїжджих з інших місцевостей⁵². Диспропорція у відвідуванні костелів у різні дні (станом на 1964 р.) дещо меншою була у Західній Україні. Якщо храм у Шаргороді (Вінницька обл.) відвідували у святкові дні до 5 тис. осіб, у недільні – 1,5–2 тис., у звичайні дні – 40–50, то у Самборі у святкові дні – 800–850, у звичайні недільні – 350–400 осіб, а кафедральний собор у Львові у святкові дні – 3,3–3,6 тис. осіб, у недільні – 2,2–2,5 тис.⁵³

У звіті вповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР за 1961 р. вказувалося, що в костелах завжди повно молоді й підлітків⁵⁴. Останнє для більшості православних храмів УРСР у цей період було радше винятком. Як ми вже згадували, для багатьох римо-католиків костел відіграв роль універсальнішу, ніж звичайна релігійна споруда. Для частини громадян угорського (на Закарпатті) та польського походження він до певної міри вважався національною інституцією (як синагога для євреїв).

Рівень відвідуваності костелів був високий лише по святах за умови, що месу служитиме священик. Костели, які не мали настоятелів, відвідували переважно люди

⁴⁷ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – С.14–15.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3531. – Арк.111–112.

⁴⁹ Там само. – Арк.112.

⁵⁰ Там само. – Арк.113.

⁵¹ Там само. – Спр.5488. – Арк.251.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.323. – Арк.11.

⁵³ Там само. – Спр.449. – Арк.23.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.29.

похилого віку. Звістка про приїзд ксьондза до храму швидко ширилася навколишніми селами і збирала багато вірян, охочих здійснити релігійні обряди, особливо висповідатися⁵⁵. Через те кількість осіб, які збиралися в костелі, могла перевищувати чисельність місцевих віруючих.

Закриття костелів та зняття з реєстрації громад не завжди призводило до занепаду останніх. Так, у с. Чернівці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. римо-католицька громада була знята з реєстрації 1949 р., однак віруючі продовжували регулярно збиратися просто неба на кладовищі – до півсотні осіб, навіть у 1960-х рр. Схожа ситуація спостерігалася й у Вінниці⁵⁶ та інших населених пунктах, хоча, як ми зазначали вище, за відсутності священика їх відвідували переважно люди похилого віку.

Серед регулярних відвідувачів костелів на початку 1960-х рр. жінки становили 70–80%, решта – чоловіки середнього та похилого віку⁵⁷. Діти й молодь ходили здебільшого на святкові богослужіння. Серед парафіян у містах були й представники інтелігенції.

Велику увагу римо-католики багатьох населених пунктів республіки приділяли сповіді та причастю. У кафедральному костелі Львова 1961 р. сповідалися 6,1 тис. віруючих, 1962-го – 5,5 тис.; в одеському костелі 1960 р. – 1,2 тис. осіб, 1961-го і 1962-го – стільки ж⁵⁸. У 1964 р. лише у чотирьох костелах Вінниччини (шаргородський, жданівський, хмільницький, городоцький) причастилися понад 13 тис. осіб⁵⁹. Звернімо увагу на співвідношення кількості сповідей і причасть. У 1962 р., згідно з офіційними даними, у кафедральному костелі Львова сповідалися 5,5 тис. віруючих, причастилися 10,2 тис.; у житомирському та борщівському (Тернопільська обл.) – відповідно, 4 і 6 тис., полонському – 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька обл.) – 4,5 і 6 тис.⁶⁰ Утім тих, хто сповідався та причащався в окремих населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь. Така різниця (із переважанням причасть) зумовлювалася як тим, що показник сповідальників міг бути занижений духівництвом, так і тим, що в РКЦ, на відміну від РПЦ, прив'язаність причасть до сповідей була не такою жорсткою. А після II Ватиканського собору це питання лібералізувалося, сповідь не була обов'язковою умовою причастя, хоча віруючі й зобов'язані регулярно сповідатися.

Значну увагу у цей період римо-католики приділяли виконанню обрядів життєвого циклу. Так, у житомирському костелі 1960 р. було охрещено 774 дітей, 1961-го – 755, 1962-го – 740; у костелах Закарпаття 1960 р. – 1416, 1961-го – 1284; у Хмельницькій обл. 1960 р. – 536 дітей, 1961-го – 551⁶¹. У костелі Житомира 1963 р. охрестили 1994 осіб, а в костелах Львівщини – 454⁶². Чимало вірних, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів. Значно менше людей вінчалися у храм: у костелах Тернопільської обл. 1960 р. – 37 пар, 1961-го – 39, 1962-го – 21; у Хмельницькій 1960 р. – 139, 1961-го – 103⁶³. У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала – вінчань. Тут варто відзначити, що наведені вище дані не є повними, адже частина виконаних обрядів життєвого циклу з різних причин не фігурувала в документах.

⁵⁵ Там само. – Арк.251.

⁵⁶ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.206.

⁵⁷ Там само. – С.199.

⁵⁸ Там само. – С.200.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.449. – Арк.23.

⁶⁰ Войналович В.А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина 60-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.20/21. – К., 2003. – С.423.

⁶¹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.200.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.26.

⁶³ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.200.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були на Закарпатті, де віряни проживали відносно компактно. На початок 1960-х рр. у костелах вінчалися навіть співробітники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священники. У Рахівському р-ні настоятель солотвинського костелу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно⁶⁴. У регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Після усунення від влади М.Хрущова втручання держави у суто релігійні справи послабилося. У грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участі КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁶⁵. Радянське релігійне законодавство у зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних функціонерів. Основний акцент у боротьбі проти церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду.

На березень 1969 р. в УРСР діяли 117 римо-католицьких громад із кількістю осіб, що відвідували костели та каплиці, понад 64 тис.⁶⁶ Як зазначалося раніше, загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більшою, оскільки в офіційну статистику входила лише кількість тих, хто більш-менш регулярно відвідував храми. По різних областях мережа зареєстрованих громад РКЦ розподілялася так: у Закарпатській – 45 громад (11 340 віруючих), Вінницькій – 20 (23 200), Хмельницькій – 16 (10 930), Львівській – 13 (6000), Житомирській – 9 (7350), Тернопільській – 6 (1000), Чернівецькій – 6 (3300), Одеській – 1 (900), Київській – 1 (300)⁶⁷. Як бачимо, найбільше римо-католиків проживало на Вінниччині, Закарпатті, Хмельниччині, Львівщині й Житомирщині. Через кілька років їх загальна кількість знову зменшиться: на початку 1970-х рр. в УРСР діятимуть уже 103 римо-католицьких громади у 8 областях⁶⁸.

Освіченість римо-католицьких священників порівняно з представниками інших конфесій залишалася, як і раніше, доволі високою. Як приклад, можна навести короткі відомості про одного з них. Ксьондз костелу с. Вербовець (Мурованокуриловецький р-н Вінницької обл.) І.Кучинський, який обслуговував три парафії, володів, крім польської мови, також російською, українською, англійською, французькою, італійською та ін. Він мав богословський ступінь доктора соціології, був прихильником модернізму й нововведень у католицькій церкві, у проповідницькій діяльності керувався положеннями та рекомендаціями, виробленими II Ватиканським собором⁶⁹. Схожі характеристики можна зустріти в архівних матеріалах і на інших ксьондзів.

Реформи, які відбувалися в католицькій церкві після II Ватиканського собору, насамперед демонстрували реакцію на зміни у суспільно-історичній практиці. Невідповідність між нею та діями церкви призводила до зменшення впливу останньої на віруючих, скорочення їх кількості. Тому післясоборна теологічна думка намагалась

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488 – Арк.31.

⁶⁵ Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – Полтава, 2001. – С.101.

⁶⁶ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.20.

⁶⁷ Там само. Див. також дані на 1965 р.: *Сторчовий В.М., Нестеренко В.А.* Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. XX ст. ... – С.43.

⁶⁸ *Надтока Г.М.* Основні етапи та тенденції розвитку римо-католицизму в Україні // Вісник Київського славістичного університету. – Вип.15. – К., 2003. – С.108; *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – С.60.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.22.

обумовити зв'язок між церквою і світом. По-новому, нетрадиційно розставлялися наголоси – на правах людини, її гідності, історичній місії церкви. Увага теологів зміщувалася з потойбічного на земне – умови людського існування, на саму людину. Було висунуто тезу, що участь та успіх у земних справах цілком сумісні з релігією, не суперечать їй. Ідея служіння не лише Богу, а й людині ставала домінуючою⁷⁰. Якщо центральною проблемою для традиційного томізму були співвідношення Бога і світу, то тепер акцент робився на взаєминах між Богом та людиною⁷¹. Загалом для післясоборної католицької теології характерною рисою стала антропологічна спрямованість. Слід, однак, відзначити, що наголоси у соборних рішеннях значною мірою впливали й понтифікати різних пап, коли керівництво церкви акцентувало більше уваги на одних моментах, натомість намагаючись обійти увагою інші.

Після II Ватиканського собору католицизм значно менше виступав із критикою радянського ладу, ніж це, скажімо, було в 1940–1960-х рр. В.Мазалова відзначала: «Аналіз соціально-політичної діяльності католицької церкви у 80-х рр. показує, що найчастіше католицькі ідеологи уникають відкритого схвалення того чи іншого суспільного ладу»⁷². Зменшення конфронтації РКЦ із радянським режимом дозволяло зменшити тиск влади на католицькі структури в УРСР.

Які ж були особливості сприйняття релігійних догматів римо-католиками того періоду? К.Прокошина, характеризуючи уявлення про потойбічне життя, писала:

«Лише близько третини віруючих мають і зберігають конфесійний зміст цього догмату. Уявлення основної маси віруючих про цей предмет віри – поряд із вірою в потойбічне життя – різноманітні, дуже невизначені й розпливчасті. Потойбічному життю вони не надають значення, не замислюються над ним. Воно у цієї категорії віруючих існує у загальному сенсі винагороди за служіння богу чи як покарання за гріхи у земному житті. Важливо відзначити також наявність віруючих католиків, які заперечують існування раю й пекла, потойбічного світу (близько 20%). Вони не вірять в існування загробного життя, ніяк не уявляють його та дають вільне тлумачення раю, пекла. У цьому варто вбачати суттєву ознаку безсистемності конфесійного знання у віруючих, розмивання релігійної свідомості, з якої випадають суттєві її складові – уявлення про загробне життя»⁷³.

Римо-католики продовжували демонструвати більшу активність у відвідуванні храмів, ніж православні віряни. Так, на Вінниччині костел у м. Бар 1976 р. на Пасху відвідали 1,8 тис. осіб, у Шаргороді – 3,5 тис., у с. Чернівці Могилів-Подільського р-ну – така ж кількість⁷⁴. Ураховуючи невелику чисельність римо-католиків, що там проживали, це не так уже й мало. Серед молільників 15–20% становили молодь і діти шкільного віку. У Хмельницькій обл. 1978 р. на Пасху в костелах на святковій месі були присутні 3,5–4 тис. осіб, тоді як при освяченні продуктів – 12–14 тис.⁷⁵, що також свідчило про значні секуляризаційні процеси у середовищі римо-католиків, адже більшість віруючих надавали перевагу не богослужінню, а освяченню харчів. Чимало вірян були присутні на відправах і в інших регіонах. На Закарпатті 1978 р.,

⁷⁰ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – С.16–17.

⁷¹ Там же. – С.22.

⁷² Там же. – С.30.

⁷³ Католицизм в Белоруссии / Е.С.Прокошина, К.К.Койта, Т.П.Короткая и др.; под ред. А.С.Майхровича, Е.С.Прокошиной. – Москва, 1987. – С.206.

⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.29. – Арк.33; Спр.55. – Арк.43.

⁷⁵ Там само. – Спр.83. – Арк.86.

за офіційними даними, у великодні дні костели відвідали понад 11 тис. осіб, із них понад 7 тис. жінок і до 700 дітей⁷⁶.

Не забували римо-католики про костели й на інші свята. У Хмельницькій обл. в перший день Різдва 1977 р. у 10 храмах (де служили 3 священників) побували 10 тис. осіб, а наступного року – 11 тис.⁷⁷ У 1978 р. на Хмельниччині на різдвяні свята до костелів прийшли 9 тис. молільників⁷⁸, на Вінниччині – 28 тис., із них 80% – жінки, 20% – чоловіки, близько 2 тис. – молодь⁷⁹. Отже можна стверджувати, що римо-католики відвідували богослужіння частіше, ніж православні – за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали.

Динаміку відвідуваності костелів у звичайні недільні дні та великі свята, сповідей і причастя можна простежити на прикладі Вінницької обл.⁸⁰:

Відвідування храмів і виконання обрядів сповіді та причастя	Кількість віруючих	
	1972 р.	1975 р.
Звичайні недільні дні	4500	3842
Різдво	25 600	20 850
Великдень	30 600	28 500
Престольне свято	25 448	38 184
Сповідалися	54 102	45 800
Причащалися	76 983	50 000
<i>Прим.: У графах «Сповідалися» та «Причащалися» вказано загальну кількість сповідей і причастя за рік</i>		

Кількість відвідувачів у храмах залежала як від значущості свята (Пасха, Різдво), так і від традиції його відзначення (престольні). У звичайні недільні дні кількість відвідувачів богослужінь у костелах була в 6–8 разів нижчою, ніж на Пасху.

Ось як описувала свої враження після відвідування кафедрального костелу у Львові 1 січня 1966 р. співробітниця Ради у справах РПЦ (одночасно побувала й у храмі Св. Юра):

«Ще за квартал до косяолу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинилося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися [...], майже в усіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні»⁸¹.

⁷⁶ Там само. – Арк.28.

⁷⁷ Там само. – Спр.55. – Арк.33.

⁷⁸ Там само. – Спр.83. – Арк.122.

⁷⁹ Там само. – Арк.96.

⁸⁰ Там само. – Спр.24. – Арк.162–163.

⁸¹ Там само. – Оп.1. – Спр.446. – Арк.1–2.

Інспектор відділу Ради у справах релігій Н.Скудін описав свої враження від перебування в молитовному будинку римо-католицької громади в Києві (вул. Шепетівська) (1975 р.):

«У виконанні релігійних обрядів у ранковий і денний час взяли участь близько 550 осіб. Серед віруючих понад 60–70% – люди похилого віку, 20–30% – середнього і до 10% – шкільного і дошкільного віку, молодь. Спостереження показали, що більшість парафіян є глибоковіруючими. Разом із тим слід відзначити, що в обряді сповіді взяли участь всього лише 5–7% від загальної кількості присутніх віруючих»⁸².

Порівняємо ступінь виявів релігійної поведінки римо-католиків в УРСР із даними, що стосуються інших союзних республік. На кінець 1970 – початок 1980-х рр. у Білоруській РСР, де склалася майже така сама релігійна ситуація серед римо-католиків, систематично відвідували костели 37,5% віруючих, регулярно молилися 34% (тоді як знали молитви 81,9%), регулярно сповідалися – 38,8%⁸³ (показники вищі, ніж серед православних віруючих). Натомість в Українській РСР подібні цифри були значно нижчими передусім через меншу компактність проживання римо-католиків і, відповідно, менші впливи оточення.

У період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. у житті вірян продовжували відігравати значну роль обряди життєвого циклу, хоча, звичайно, порівняно з повоєнним часом виконання їх скоротилося. Приміром, у Вінницькій обл. 1972 р. було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го – 457; повінчано, відповідно, 134 та 141 особу; поховано за релігійним обрядом – 117 і 190⁸⁴.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися в римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. У 1967 р. в католицькій громаді м. Полонне (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священик здійснював упродовж десяти років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці тієї ж області 1967 р. було конфірмовано до 50 людей, позаяк священик почав проводити цей обряд останні три роки⁸⁵. У громаді с. Гречани та в деяких інших на Хмельниччині конфірмація не здійснювалася взагалі⁸⁶. Не проводилася вона того року й у діючих римо-католицьких громадах Тернопільщини⁸⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що релігійне життя римо-католиків УРСР досліджуваного періоду було зумовлено низкою обставин і мало специфічний характер. Під час війни радянське керівництво на чолі зі Й.Сталіним під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів дозволило низці релігійних течій (у тому числі РКЦ) легально функціонувати в обмежених (доволі широких порівняно з довоєнним періодом) рамках. Проте ставлення влади до католицької церкви було значно суворішим, ніж до православної, оскільки Ватикан був налаштований проти комуністичної влади, і керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості «широких мас». Наприкінці 1950-х рр. відбулися значні зміни у ставленні до церковних інституцій, зокрема і РКЦ. Така політика тривала аж до усунення від влади М.Хрущова. Було закрито багато костелів, посилено антирелігійну

⁸² Там само. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.49.

⁸³ Католицизм в Белоруссии. – С.200.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.24. – Арк.163.

⁸⁵ Там само. – Оп.5. – Спр.33. – Арк.98.

⁸⁶ Там само. – Арк.99.

⁸⁷ Там само. – Арк.100.

пропаганду. Зміни у керівництві СРСР 1964 р. призвели до лібералізації у ставленні до церкви та віруючих. Влада відмовлялася від виразних антизаконних дій. Акценти переносилися з відкритої брутальної боротьби на витонченіше протистояння церкви – зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди та виховання. Упродовж досліджуваного періоду скорочувалася загальна кількість вірних римо-католицької традиції, особливо з високими показниками побожності. Релігійні ідеї поступово зміщувалися на периферію людської свідомості. Дедалі менше віруючих покладалися на Бога та зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу божественною силою, в її всевладності. Послаблювалася й віра в існування потойбічного життя, воскресіння мертвих, кари за гріх. На рівні буденної релігійної свідомості спостерігався різкий розрив між церковним віровченням і тим, як його інтерпретували пересічні люди. Упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися. Така тенденція була зумовлена не лише секуляризаційними процесами серед населення, а й тим, що чимало католицьких храмів було закрито або зруйновано (особливо впродовж кінця 1950 – у першій половині 1960-х рр.) і віряни багатьох населених пунктів республіки не мали змоги відвідувати їх. Тих, хто сповідався та причащався, було набагато менше, ніж учасників богослужінь. Повільніше, ніж кількість учасників служб, зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів хрещення, а число їх суттєво перевищувало кількість проведених обрядів похорон і вінчання. Загалом релігійне життя римо-католиків УРСР упродовж другої половини 1940 – першої половини 1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика «перебудови» у СРСР і подальший розпад радянської системи надали поштовху відродженню діяльності РКЦ уже в незалежній Україні.

REFERENCES

1. Andrianov N.P., Lopatkin R.A. & Pavliuk, V.V. (1966). *Osobnosti sovremennogo religioznogo soznaniya*. Moskva: Mysl, 1966. [in Russian].
2. Bazhan, O. & Danyliuk, Yu. (2000). *Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viroiuichykh v Ukraini v drubii polovyni 1950-kyb – 1980-ty rr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Baidych, V. (2014). *V borotbi za viru: Rymo-katolytska tserkva v Ukraini (seredyna 1940-kyb – persha polovyna 1960-kyb rr.)*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
4. Bondarenko, V.D., Kosyanchuk, A.S. & Fomichenko, V.V. (1988). *Religioznaya obschchina v sovremennom obschchestve*. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
5. Bondarchuk, P.M. (2009). *Relihiinist nasclennia Ukrainy u 40–80-kyb rokakh XX st.: Sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiinistechii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kyb – seredyna 1980-kyb rokiv): istoriko-rehibieznavche doslidzhenia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Horbach, S.I. (1998). *Deiaki aspekty vidnosyn mizh Vatykanom ta SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (1945–1953 rr.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 68–76. [in Ukrainian].
8. Kolodnyi, A.M., Yarotskyi, P.L., Lobovyk, B.O. et al. (1999). *Istoriia relihii v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
9. Mazalova, V.P. (1989). *Katolitsizm – chetvert veka spustya posle II Vatikanskogo sobora*. Moskva: Znanie. [in Russian].
10. Mchedlov, M.P. (1967). *Evoluyutsiya sovremennogo katolicizma*. Moskva: Mysl. [in Russian].
11. Mchedlov, M.P. (1974). *Katolitsizm*. (2 ed). Moskva: Politizdat. [in Russian].
12. Nadтока, H.M. (2000). *Osnovni etapy ta tendentsii rozvytku rymo-katolytsyzmu v Ukraini*. *Visnyk Kyivskoho slavystychno universytetu*, 15, 95–112. [in Ukrainian].
13. Pashchenko, V.A. (2001). *Pravoslavia v novitii istorii Ukrainy*. Poltava. [in Ukrainian].
14. Prokoshyna, E.S., Koita, K.K., Korotkaia, T.P. et al (1987). *Katolitsizm v Belorussii*. Minsk: Nauka i tekhnika. [in Russian].
15. Serhiichuk, V. (compil. and notes). (2001). *U borotbi za ridnu viru rymo-katolyky Ukrainy zavzdy byly nesklybnyi*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
16. Shkarovskij, M.V. (2005). *Russkaya pravoslavnaja tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnoshenia v SSSR v 1939–1963 gg.)*. 3rd ed.. Moskva. [in Russian].
17. Storchovyj, V.M. & Nesterenko, V.A. (2001). *Rymo-katolytska tserkva na Podilli u 20-ty – 90-ty rr. XX st.: istoriko-rehibieznavche doslidzhenia*. Kolomyia. [in Ukrainian].
18. Stotskyi, V.M. (2008). *Derzhava i relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii u konteksti derzhavnoi polityky v 1944–1964 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
19. Szymański, J. (2003). *Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964*. Lublin: Norbertinum. [in Polish].
20. Toffler, E. (2004). *Tretya volna*. Moskva: AST. [in Russian].

21. Voinalovych, V.A. (2003). Dolia rymo-katolytskoho kultu v Ukraini v umovakh polityky derzhavnoho ateizmu (kinets 50-kh – persha polovyna 60-kh rokiv). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 20-21, 405–425. [in Ukrainian].
22. Voinalovych, V.A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka sbchodo religii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-ky rr.: politobichnyi dyskurs*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
23. Voinalovych, V.A. (1999). Rymo-katolytski hromady Ukrainy u vymirakh derzhavnoi relihiinoi polityky (II pol. 40-kh – 50-ti rr. XX st). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 7, 151–158. [in Ukrainian].
24. Voinalovych, V.A. (2004). Rymo-katolytski hromady Ukrainy v kontekstakh vzaiemyn SRSR i Vatykanu pershykh poviennykh rokiv (1944–1946 rr.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 8, 2, 171–183. [in Ukrainian].

Petro BONDARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Roman Catholics in UkrSSR: Features and Tendencies of Changes in Religiosity (Second Half of 1940 – First Half of 1980s)

Abstract. The purpose of the research is to analyze religious life of the Roman Catholics in UkrSSR during the period from the Second Half of 1940 – First Half of 1980s. The main object of the study is average believers and manifestations of their religiosity. **The research methodology.** Among the methodological approaches (as research directions) were used concrete – historical and cultural-anthropological ones. For realization of scientific tasks the following methods were employed: analysis and synthesis, historical-genetic, historical-problem, historical-comparative, historical-typological. **The scientific novelty.** The article elucidates little-known aspects of the history of the Roman Catholics' religious life in Soviet Ukraine, changes in the network of their communities, and the quantitative composition of believers and clergy, which were mainly caused by Soviet anti-religious policy. The religious manifestations of the Roman Catholics, their ritual activity, including believers' attendance of worships are traced. **Conclusions.** The religious policy of the Soviet authorities regarding Roman Catholics in the post-war period was ambiguous. Although the Roman Catholic Church was allowed to exist legally, it was perceived as being governed by a center hostile to USSR. Therefore, considerable efforts were made to weaken its structures. In the last third of the 1950s, an active attack on various denominations by the state began. Roman Catholics also became the object of pressure. The churches were closed, the pressure was exerted on the believers. In the mid-1960s, the government abandoned direct violations of constitutional norms in the religious sphere. The fight against religion became more hidden. Emphasis was placed on anti-religious propaganda and the spread of atheistic outlook. Throughout the period under the study, Roman Catholics displayed relatively high levels of religiosity, religious consciousness and behaviour. They had a higher proportion of worshippers than the Orthodox. Some of their communities, even when they were unregistered, continued to operate illegally. However, the total number of Roman Catholics, especially the deeply believing believers, was steadily decreasing. Believers more rarely turned to God, relied on him, religious ideas were losing their influence and were shifting to the periphery of religious consciousness. The total number of people who regularly attended temples, participated in worships, confessed, took communion, performed life cycle rituals and other religious activities etc. significantly decreased. In general, it can be stated that the religious behavior of Roman Catholics has been strongly influenced by secularization processes.

Keywords: Roman Catholic Church, Roman Catholics, believers, Soviet power, religious politics, religious behavior, ritual activity.